

Αρ. εισ. 4254

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΤΑΤΑΚΗ
Τακτικού Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΡΟΜΗΝΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1959

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

*Ανάτυπο από τα «Χρονικά» του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Χρόνος ΙΓ', τεύχος ΝΒ', 1959.

Ε.Υ.Δ. της Ε.Υ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΜΗΝΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ (1)

Τὸ θέμα εἶναι εὐρύ· πολλά θὰ εἶχε νὰ πῆ κανεὶς γιὰ νὰ δείξῃ πόσο κοντὰ στὸ σύγχρονο φιλοσοφικὸ στοχασμὸ βρίσκεται ἡ βυζαντινὴ σκέψη, ἢ καλύτερα τὸ βυζαντινὸ πνεῦμα. Θὰ περιοριστῶ νὰ παρουσιάσω μερικές γενικές ἀπόψεις, ἕνα γενικὸ κατατοπισμὸ, ὄχι φυσικὰ νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα.

Πρέπει πρῶτα νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφίας εἶναι, ὅτι βρίσκεται σὲ συνεχῆ ἐξέλιξη· ἢ καλύτερα, ὅτι ἀπασχολεῖται πάντα μὲ τὰ ἴδια στὸ βάθος βασικά προβλήματα, κυτταγμένα ὅμως κάθε φορὰ μὲ νέο βάθος, ἀπὸ διαφορετικὴ ἀποψη καὶ διαφορετικὴ σκοπιὰ.

Οἱ φιλοσοφικὲς διδασκαλίαι εἶναι σκέψεις, θέματα γιὰ τὸ στοχασμὸ, ποὺ προβάλλονται στὸ μέλλον· ἡ γονιμότητά τους μόνο φαινομενικὰ ἐξαντλεῖται, λέγει ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Émile Bréhier.

Αὐτὸ εἶναι ποὺ κάνει, ὥστε ἕνα γνήσιο φιλοσόφημα, μιὰ καθαρὴ φιλοσοφικὴ σύνθεση νὰ μὴ χάνῃ ποτὲ τὸ ἐνδιαφέρον της, νὰ μὴν παύῃ νὰ εἶναι ἐπίκαιρη—πότε λιγώτερο καὶ πότε περισσότερο, ἀνάλογα μὲ τὰ φλέγοντα διαφέροντα τῆς ὥρας—νὰ μὴ γίνεται ποτὲ φωνή, ποὺ ὅ,τι εἶχε νὰ πῆ, τὸ εἶπε· φωνὴ ποὺ σῶπασε πιά γιὰ πάντα.

Στίβος τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὰ θέματα οὐσίας σὲ ἕλη τῇ γενικότητά τους, τὸ ὄν, ἡ γνώση, ἡ πράξις, καὶ δὲ δόθηκε στὸν ἀνθρώπινο νοῦ νὰ ἔχη ὀριστικὲς λύσεις γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἔργο του θεωρεῖ ὁ νοῦς νὰ τὰ βραβαίνει ἔλο καὶ περισσότερο, μὲ τὴν ἐφεση πάντα νὰ τὰ συλλάβῃ οὐσιαστικώτερα, νὰ τὰ προβάλλῃ μὲ νέα σύνθεση. Τὸ ἔργο τέχνης μένει πάντα βιβλίον ἔκδοσης, ἔτοιμο νὰ δώσῃ πρωτογνώριστη χαρὰ σὲ ἕποιον ξέρεῖ νὰ τὸ πλησιάσῃ. Καὶ τὸ φιλοσοφικὸ κείμενο μοιάζει νὰ εἶναι ἀνεξάντλητο σὲ προμηνύματα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὑστέρῃ ἀπ' αὐτά, ὅτι στὸ σύνολό της ἡ φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος, καὶ σὲ κάθε ὥρα, εἶναι τὸ ἴδιο ἐπίκαιρο.

Ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει ὅτι αὐτὸ δὲ συμβαίνει. Μπορεῖ νὰ εἶναι πάντα ἐπίκαιρος ὁ Πλάτων· γιὰ ἄλλους λόγους ὅμως κάθε φορὰ, καὶ γιὰ τοῦτο διαφορετικὸ Πλάτωνα ἀνακαλύπτει καὶ χαίρεται κάθε ἐποχῇ. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσωμε σὲ ποιούς λόγους ὀφείλεται τὸ ἐνδια-

1. Κείμενο ραδιοφωνικῆς ἐκπομπῆς ποὺ ἔγινε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1959 ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ραδιοφωνικὸ Πανεπιστήμιον τοῦ σταθμοῦ Θεσσαλονίκης.

Ε.Υ.Δ. τῆς Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

φέρον, ἡ ἐπικαιρότητα θὰ λέγαμε, πού στίς μέρες μας φαίνεται νὰ ἀνακτᾶ ἡ σκέψη τοῦ Βυζαντίου, πού ὀφείλεται ἡ διάθεσις νὰ ἀναζητοῦμε σ' αὐτὴν προμηνύματα τοῦ σημερινοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Ἡ ἐποχὴ μας λοιπὸν πιστεύω, εἰς ἐκφράζει μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο, ἀλλὰ καὶ ἐπίμονο, δίψα γιὰ πνευματικότητα. Ἡ δίψα αὕτη διαποτίζει τὴν τέχνην, οἰστρηλατεῖ καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἀρχίζει νὰ ἀγγίξῃ καὶ τὴν ζωὴν. Μέσα στὰ πολλὰ καὶ μεγάλα γεγονότα, πού μᾶς παρουσίασεν ὁ εἰκοστός αἰώνας, τοῦτο, κι ἄς μὴν ἔχη ἀκόμα πλήρως συνειδητοποιηθῆ, μοιάζει νὰ εἶναι τὸ σημαντικώτερον. Ἐννοῶ αὕτη τὴν ἐλο καὶ περισσότερο ἐντονη ἀποτίναξις τῆς νάρκης, στὴν ὁποία εἶχε βυθίσει τὸ πνεῦμα ὁ ἀφελὴς ὕλισμος ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες. Δειδὼν ὁ Πασκάλ τὸν κίνδυνον πού ἀπειλοῦσε τὸ πνεῦμα στὸ πρόσωπον τοῦ ὀρθολογισμοῦ, καὶ στὸ λόγον τοῦ νοῦ, ἀντέταξε τὸ λόγον τῆς καρδιάς, τὴν πίστιν. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πασκάλ, καὶ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τοῦ ὁποίου πρὶν λίγες μέρες πανηγυρίσαμε ἐδῶ στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἑξακοσιετηρίδα, ἀνάλογα ἐπιχειρήματα ἀντέταξε στοὺς ὀρθολογιστὰς τῆς ἐποχῆς του· «ὁ ἀπλανὴς δρόμος, λέγει ὁ Παλαμᾶς, πού ὀδηγεῖ στὸ Θεόν, εἶναι ἐκεῖνος πού περνᾶ μέσα ἀπὸ τὸ νοῦ. Πού εἶναι ἔμωσ ἡ θέσις τοῦ νοῦ; Ξέρομε καλά, ἀπαντᾶ, εἰς δταν ὁ νοῦς εἶναι μέσα στὴν καρδιά, βρίσκειται μέσα στὸ ὄργανόν του, μέσα στὸ θησαυροφυλάκιόν του. Ὅταν, λοιπὸν, θέλωμε νὰ καθαρίσωμε τὸ νοῦ, πρέπει νὰ τὸν συγκεντρώσωμε μέσα στὴν καρδιά». «Ἐγώ, συνεχίζει, θέτω εἰς ἡ ἁγία πίστις μας, πάντου ἀπ' ὅλες τὶς αἰσθήσεις καὶ τὰ διανοήματα, εἶναι ἓνα ἔραμα τῆς καρδιάς μας, μὲ ἰδιαίτερον τρόπο, γιὰ τὴν ξεπερνᾶ ὅλες τὶς νοητικὰς ἰκανότητες τῆς ψυχῆς μας». «Μόνον, προσθέτει ἄλλου, δταν τὸ φῶς πλημμυρίζῃ τὴν καρδιά μας, μόνον τότε ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος πηγαίνει στὸ ἀληθινὸ ἔργον του, ἀνεβαίνει στὰ αἰῶνια βουνά, βλέπει τὸν ἀόρατον, καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα μπαίνει ὀλοκληρωτικὰ στὴ χώρα τοῦ θαύματος».

Καὶ ὁ Πασκάλ μὲ τὸ ἴδιον πνεῦμα εἶπε εἰς ὁ Θεὸς εἶναι sensible au coeur, εἰς δηλαδὴ ἡ καρδιά τὸν αἰσθάνεται· ἄλλο πρᾶγμα, λέει, εἶναι νὰ αἰσθανθῆς τὴν ἀλήθειαν μὲ τὴν καρδιά, ἄλλο νὰ τὴν γνωρίσῃς μὲ τὸ λόγον. Εἶναι φανερόν πόσον κοντὰ βρίσκονται, κι ἄς ἀπέχουν χρονικὰ τόσο πολὺ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες, ὁ Βυζαντινὸς Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Γάλλος Πασκάλ. Μπροστὰ στὸν κίνδυνον, πού διαβλέπουν στὸν ὀρθολογισμόν, ἐκφράζουσιν, μὲ τὸν ἴδιον στὸ βάθος τρόπον, τὴν ἀγωνίαν τους, τὸ φόβον τους, ἀλλὰ καὶ τὴν φροντίδα τους γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Θέλουν νὰ μὴν ἀφήσουν νὰ μεταβληθῆ ὁ ἄνθρωπος εἰς μιὰ ἀντικειμενικὴ συλλογιστικὴ μηχανή· νὰ σώσουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ πνεύματος, ν' ἀφήσουν στὸν ἄνθρωπον τὸν ἐλόκληρον, τὸν τελευταῖον λόγον. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα πρέπει νὰ δοῦμε τὸ λόγον τῆς καρδιάς, τὴν κάθαρσιν τοῦ νοῦ ἀπὸ τὴν καρδιά, τὸν στραγγαλισμὸν ἀκόμη τοῦ λόγου ἀπὸ τὴν καρδιά, ἔπως λένε οἱ ἡσυχαστὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ἡ ἀνάλογη κραυγή ἀγωνίας εἶναι στο βᾶθος καὶ δλη ἡ φιλοσοφία τοῦ Δανου Κιρκεγκόρ, τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ χριστιανικοῦ ὑπαρξισμοῦ στοὺς νεώτερους χρόνους, ἀγωνίας γιὰ τὴ διάλυση τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου. Μὲ τὴ σειρά του ἔδειξε, στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας, καὶ ὁ Γάλλος φιλόσοφος Bergson, πόσο σχηματικὸ καὶ στατικὸ εἶναι τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἀνεγείρει ἡ διάνοια, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἀναζήτησε, σὲ ἄλλες ἐνδύμεις τῆς ψυχῆς, τὸ φῶς τῆς γνώσεως. Ζήτησε ὄχι τὴ γνώση ποὺ κομματιάζει καὶ διασπᾶ τὸ εἶναι. Τὴ γνώση ποὺ περιγράφει ἀπ' ἔξω τὸ ἀντικείμενό της, ἀλλὰ ἐκείνην ποὺ τὸ γνωρίζει ἀπὸ μέσα, ποὺ συλλαμβάνει τὸ ἴδιο ποῖόν του, τὴν ἀτρομικότητά του, γνώση ποὺ, ξεπερνώντας τὴ συλλογιστικὴ πορεία, εἶναι στο βᾶθος μιὰ μυστικὴ ἐπαφή τῆς ψυχῆς μὲ τὸν κόσμον. Ἄρρητο εἶναι, ἀνεκφραστο καὶ ἀμετάδοτο ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δίνει ἡ μυστικὴ τούτη ἐπαφή. Ἄς μὴ μᾶς τρομάζει ἡ λέξη ὡς μὴν ποῦμε, ὅτι ἀφοῦ εἶναι ἄρρητο εἶναι καὶ χωρὶς σημασία, ἀχρηστο. Ἀντίθετα, ἀποτελεῖ τὴν πρὸ γόνιμη στιγμή τῆς πνευματικῆς πορείας, τὴν ἀποκορύφωσή της, τὴν εὐλογημένη ὥρα ἔπου ἀποκτοῦμε συνείδηση τῆς σοφῆς ἀγνοίας, τῆς *docta ignorantia*. Εἶναι ἡ ὥρα ποὺ ἀνικανοποίητη ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ καὶ δυνατὴ ἀπὸ τὸ ἔργο, ποὺ ὡς τώρα ἔχει ἐπιτελέσει, ξεδιπλώνει τὰ φτερά της γιὰ τὴν ὑπέριστη πτήση. Ἄς εἶναι ἄρρητο αὐτὸ ποὺ θεᾶται στὴν πτήση της, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι ἄρρητο εἶναι πολύτιμη τροφή γιὰ κείνον ποὺ τὸ ζῆ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, φῶς ποὺ ὀδηγεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ καθενὸς νὰ ζητᾷ «ἀεὶ τὸ πλεόν», πάντα τὸ περισσότερο. Ἔτσι ἀποκτᾷ τὸ πνεῦμα, μὲ τὸν ἐντονώτερο τρόπο, τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητο.

Ἄς ἀναφέρουμε ἀκόμη καὶ τίς ποικίλες μορφές τῆς σημερινῆς ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸ δικό της ἢ κάθε μιὰ τρόπο, κέντρο της ἔχει τὸν ἄνθρωπον, τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου· τὸν ἄνθρωπον (προσπαθοῦν ἕλες νὰ συλλάβουν καὶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ διασώσουν).

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν, μὲ τρόπο εὐγλωττο, ὅτι στίς ἡμέρες μας ἡ γοητεία τοῦ ὕλισμοῦ ὑποχωρεῖ, διαλύεται ἡ ἀχλύς, τὴν ἐποίαν εἶχε ἀπλώσει στο δῆμα τοῦ πνεύματος. Ἡ σκέψη ξαναγυρίζει στίς ρίζες της, στίς πηγές της, στὰ βασικά της θέματα ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναμόχλευση, προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσῃ νὰ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Ὡρα δημιουργικὴ, μπροσῶμε νὰ ποῦμε, παρασκευάζεται γιὰ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ πιέζεται σήμερον ὁ ἄνθρωπος στὰ ἄδυστά του. Τὰ καταπληκτικὰ ἐπιτεύγματα τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς, ἐνῶ θέτουν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου ἀνυπολόγιστες δυνάμεις, τὴν ἴδια ὥρα ἀπειλοῦν τὸν ἴδιο αὐτὸν ἄνθρωπον, ἀπειλοῦν νὰ τὸν αἰχμαλωτίσουν, νὰ τὸν κάνουν ὄργανό τους, νὰ παραμερίσουν τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου, νὰ μεταβάλουν τὸν ἄνθρωπον σὲ ἕνα εἶδος ἠλεκτρονικοῦ ἐγκεφάλου. Ἡ πρὸ εὐγλωττη καὶ παρήγορη ἀντίδραση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου στὸν κίνδυνον αὐτὸν εἶναι ἡ δίψα γιὰ πνευματικότητα, ποὺ, ὅπως εἶπαμε, χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ μας. Ἀποφασιστικὸ βῆμα στὴν ἀνοδο

πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, θεωρεῖ ὁ Πλάτων, τὸ πέρασμα ἀπὸ τῆς διάνοια, τῆς σφαίρας δηλαδὴ ἐποῦ ὁ νοῦς καταγίνεται μὲ τις μαθηματικές ἐννοιες, στὴ νόηση. Ἐδῶ ἡ σκέψη, ἔχοντας τελείως ξεφύγει ἀπὸ τὰ αἰσθητά, ἀνιχνεύει τὸν ἑαυτὸ της μὲ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, καὶ ἔτσι ἐτοιμάζει τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς νὰ δῆ τις ἰδέες.

Τὶ ἄλλο ἐκφράζει καὶ ἡ σημερινὴ εἴψα γιὰ πνευματικότητα παρὰ τὴν ἐπιθυμία νὰ ὀδηγηθῆ ὁ κυριασμένος καὶ τρομαγμένος ἄνθρωπος, ὁ ἀδύνατος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀπέκτησε τόσο μεγάλες δυνάμεις, νὰ ὀδηγηθῆ, λέγω, πέρα ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ διάνοια, πού τὸν κάνει ἀντικείμενο, στὶς δροσερὲς πηγές τῆς πνευματικῆς του φύσης; Λουσμένος σ' αὐτές, ἀναβαπτισμένος θὰ μπορέσει νὰ κυριαρχήσει καὶ στὶς δυνάμεις πού ἔθεσε στὴ διάθεσή του ἡ διάνοια, γιὰ νὰ τις κάνει ἐνεργητικὰ ὑπηρετικὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως σὲ ὄλες τις μεγάλες καὶ κρίσιμες ὥρες του, ἔτσι καὶ σήμερα, στὴ νόηση ἐπιστρέφει ὁ ἄνθρωπος. Αὐτὴ τοῦ θυμίζει πάλι ὅτι εἶναι πνευματικὸ ὄν, καὶ τὸν καλεῖ νὰ δῆ μὲ νέο βάθος καὶ νὰ πραγματώσει, νὰ ζήσει ἐντονα τὴν πνευματικὴ του φύση.

Ἄν οἱ διαπιστώσεις πού κάνομε γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία, εὐσταθεῶς, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσωμε γιὰτὶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει σήμερα ἡ βυζαντινὴ σκέψη. Τὸ βυζαντινὸ πνεῦμα εἶναι ὀλοκληρωτικὰ στραμμένο πρὸς τὰ πράγματα τοῦ πνεύματος. Ἀναπτύσσεται ἀπάνω στὴ βάση καὶ τὴ μεταστροφή, πού ζήτησε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὁ χριστιανισμός. Ζητᾶ ὁ χριστιανισμός ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ του, γιὰτὶ μόνο ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ δεχθῆ τοὺς θησαυροὺς τῆς πίστεως, αὐτοὺς πού περιέχει ἡ ἀποκάλυψη, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Μόνο ἔτσι ἀνοίγεται ὁ μακρὸς καὶ ἀνηφορικὸς δρόμος, πού ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ πραγματώσει τὴ φύση του, νὰ ὁμοιωθῆ μὲ τὸν Θεό.

Εἶναι φανερό, ὅτι δὲ ζητᾶ ὁ χριστιανισμός ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεπεράσει τὴ φύση του, πράγμα ἀδιανόητο, ἀλλὰ νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἐννοιολογικὴ, συλλογιστικὴ διάνοια, νὰ βρεθῆ πέρα ἀπ' αὐτὴν καὶ νὰ παραδώσει τὸν ἑαυτὸ του σὲ μιὰ ἄλλη μεγάλη δύναμη, τὴν πίστη· αὐτὴ θὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὴ μυστικὴ φύση τοῦ πνεύματος, μὲ τὴν ὁποία ἐνοῦται, ζῆ καὶ πραγματώνει τις βαθύτερες ἐπιταγές τοῦ εἶναι· ἢ, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε πάλι τὸν Πλάτωνα, ζητᾶ νὰ περάσει ἀπὸ τὴ διάνοια στὴ νόηση, καὶ ἀπὸ κεῖ στὴν ἐνόραση τῆς πρώτης ἀρχῆς, τοῦ ὄντως ὄντος. Σ' αὐτὴ τὴ μεταστροφή καὶ διαδρομῇ εἶναι πού ἀποκαλύπτεται μωρία ἢ ἀνθρώπινη σοφία· ὡς μωρία μὲ τὸ δικό του τρόπο καὶ ὁ Πλάτωνας τὴν εἶχε ἀποκαλύψει, ὅταν τὴν ὀνόμαζε «δόξαν», γνώμη, πού καὶ ὅταν εἶναι ἀληθινή, δὲν τὸ ξέρει, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσει τὸν ἑαυτὸ της. Καὶ τοὺς δύο δρόμους ἀκολούθησαν οἱ χριστιανοί: Δόθηκαν δηλαδὴ μὲ ἀπλή αὐθορμησία στὴν πίστη, καὶ ἀφέθηκαν στὴν ὀδήγησή της. Ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ ἀποδέχθηκαν τὴν πίστη, βάλθηκαν, μὲ ὅλη τὴ δύναμη τοῦ πνεύματός των, ξὺν ὅλη τῇ ψυχῇ, ὅπως λέει καὶ ὁ Πλά-

των, να την κατανοήσουν, συνειδητά να βαδίσουν την ατέρμονη άνοδική πορεία, που φέρνει τον άνθρωπο στη θέωσή του. Είναι ο δρόμος που μόνο λίγοι, όπως λέει ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, ο μεγάλος θεολόγος, μπορούν να επιτρέψουν στον έαυτό τους.

Τούτη η δεύτερη προσπάθεια, που ιδιαίτερα άπασχόλησε τους Πατέρες του Βυζαντίου, από τον τρίτο κιόλας αιώνα, παρουσιάζει έξαιρετικό φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Όσο προσπαθούν να κατανοήσουν την πίστη, τόσο αισθάνονται οι βυζαντινοί πατέρες, ότι καθαίρεται και εκπνευματώνεται η ζωή των όσο ανεβάνουν προς τη γνώση του Θεού, τόσο περισσότερο γνωρίζουν τον έαυτό τους, γιατί «είκων του άρχετύπου» είναι η ψυχή του ανθρώπου και γι' αυτό όσο με τον τρόπο τούτο, με την πορεία δηλαδή προς το Θεό, γνωρίζουν τον έαυτό τους, τόσο περισσότερο θεοούνται. Άλλά και όσο ανεβάνουν, τόσο περισσότερο βλέπουν την άπροσμέτρητη απόσταση που τους χωρίζει από το Θεό. Δεν απροθαρρούνται γιατί, όπως λέγει ο μεγάλος θεωρητικός της θεώσεως του ανθρώπου, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, «τούτο είναι έντως, τὸ ἰδεῖν τὸν Θεόν, τὸ μηδέποτε τῆς ἐπιθυμίας κόρον εὔρειν». Διπλός, όπως βλέπομε, είναι ο έσχατος λόγος τῆς άνοδικῆς αὐτῆς πορείας: από τη μία, να γνωρίση ο άνθρωπος, ἢ τουλάχιστον να προσπελάση το Θεό, από την άλλη, να γνωρίση τον έαυτό του: θεογνωσία και αὐτογνωσία. Απόρροια τῆς πρώτης είναι ἡ δεύτερη, αφού ο άνθρωπος είναι εἰκόνα τοῦ άρχετύπου.

Άλλά ἡ θεογνωσία δεν οδηγεί τον άνθρωπο μόνο στην αὐτογνωσία· τὸν οδηγεί τὴν ἴδια ὥρα και στη σωτηρία του. Άλογη, εἶπαν στους χριστιανούς οἱ αντίπαλοί τους, είναι ἡ πίστη. Όχι, ανταπαντᾷ ο άπολογητῆς Ἰουστίνος· τὸ αντίθετο συμβαίνει: ο λόγος χωρίς πίστη είναι άλογος. Πόσο βαθύτατη είναι ἡ ρῆση αὐτή και πόσο κάθε σκεπτόμενος άνθρωπος πρέπει να τὴν ἔχη πάντα στο νοῦ του. Ἡ πίστη είναι ἡ πνευματικὴ βάση τοῦ λόγου, εκπνευματωμένη ἐνέργεια, όχι άλογη, και τὴν ἴδια ὥρα ἡ άπαραίτητη κατάφαση για να θεμελιωθῆ και οἰκοδομηθῆ κάθε ἐνέργεια τοῦ νοῦ, να θεμελιωθῆ ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση τοῦ ανθρώπου στο σύνολό της. Εἶχε και ἕνα άλλο σκέλος ἡ πολεμικὴ στιχομυθία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, με τους ἐθνικούς φιλοσόφους: Ἡ γνώση σώζει, ἔλεγαν οἱ δεύτεροι: Ἡ πίστη σώζει, απαντούσαν οἱ πρώτοι. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θέματος ἐπιτρέπει να δοῦμε στη βυζαντινὴ φιλοσοφία τὴν πρώτη μορφή ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφικῆς πορείας, τὸ χριστιανικό ὑπαρξισμό. Εἶδαν σὲ βάθος οἱ βυζαντινοὶ πατέρες πόσο καίριο θέμα είναι ἡ σωτηρία τοῦ ανθρώπου και ἡ ἀνησυχία του για τὴν ὑπαρξή του. Ὁ Ἰωάννης ο Δαμασκηνός λέγει παραστατικά, ὅτι ἡ άγωνία είναι ο ὑπέρτατος βαθμός τοῦ φόβου, και τὴν ὀρίζει ὡς «φόβον διαπτώσεως». Είναι δηλαδή ἡ άγωνία, ο φόβος που αισθάνεται ο άνθρωπος μήπως χάσει τὸ είναι, τὴν ὑπαρξή, και βυθισθῆ στην ἀνυπαρξία. Χωρίς τὴν ἐξασφάλιση τῆς σωτηρίας, τίποτε δὲ στέκεται. Ἡ ζωή είναι ἕνα ἀπλό και παροδικό, φυσικό φαινόμενο. Σωτη-

ρία λοιπόν είναι ή άθανασία. Γεμάτη αίσιοδοξία ή χριστιανική πίστη δέχεται ότι ο Θεός δεν περιωρίστηκε στο να φέρη τον άνθρωπο εκ του μη όντος στο είναι, αλλά του χορήγησε και το μέτρο να μη ξαναθυσιαστή στο μη είναι, στην άνυπαρξία, αλλά να παραμείνη στο είναι, να νικήση το θάνατο, να μείνη άθάνατος. Ο Θεός είναι ο υπερύσιος, ο ών, έχει άπορροφήση μέσα του ελο το πέλαγος της ούσίας, αλλά έχει δημιουργήσει τον άνθρωπο «κατ' εικόνα και ομοίωσιν αυτού». Επειδή όμως ο άνθρωπος είναι ένα δημιούργημα έχει μέσα του και το μη όν. Αυτό εκφράζει παραστατικά ή «κατά προαίρεσιν» ενέργειά του, ή προαιρετική του δύναμη, που πότε τον οδηγεί στον όντα, τον Θεό και πότε στο μη όν, και κάνει τόσο δραματική τή ζωή του ανθρώπου!. Σε βάθος είδαν το δράμα τούτο πολλοί πατέρες της εκκλησίας μας, και έμochθησαν να διαγράψουν τήν πορεία, που πρέπει ν' ακολουθή ή άνθρωπος στη ζωή του, για να οδηγηθή προς τα άνω, προς τή νίκη, προς τή ζωή, όχι προς το θάνατο. Το σχήμα είναι άπλό: Τότε ο άνθρωπος γίνεται πραγματικά ελεύθερος και σώζεται, όταν ταυτίζει τή θέλησή του με το θέλημα του Θεού.

Σ' έλη τή σκέψη του Γρηγορίου του Νύσσης του ιδρυτή του χριστιανικού άπαρξισμού, του άδελφού του Μεγάλου Βασιλείου, όχι μόνο τήν ήθική, αλλά και τήν ανθρωπολογική γενικά και τήν θεολογική, υπόκειται ή μεταφυσική θέση του είναι και ή άρνηση του μη είναι. Ο Θεός είναι, όπως είπαμε, ο "Ων" του θείου μετέχει και ο άνθρωπος: άκριβη και μόνιμη φροντίδα του θα κάμη, λοιπόν, ο άνθρωπος τή σωτηρία του: και σωτηρία θά πη να κατανοήση τή μετουσία του στο όντως όν, και να αφιερωθή στην πραγματική του φύση.

Έτσι: εκπνευματώνεται ο άνθρωπος και διασώζει τήν ύπαρξή του, πλησιάζοντας ελο και περισσότερο τον όντως όντα, έτσι θεούται. Δυό είναι οι κεραίες που οδηγούν τον άνθρωπο σ' αυτόν τον προσανατολισμό: ή άδιάκοπη αίσθηση της παρουσίας του Θεού από τή μιá, άφου κατά κάποιο τρόπο ο Θεός είναι έννοικος της ψυχής του ανθρώπου, ή ενέργεια του στοχασμού από τήν άλλη, με τήν όποία θά συνειδητοποιήση αυτή τήν ένσίκηση, και θά ακολουθήση τήν πορεία που αυτή ύπαγορεύει.

Αυτό είναι: συνοπτικώτατα το διάγραμμα που ακολουθεί ή φιλοσοφία των πατέρων της Έκκλησίας, στα κύρια θέματα που τήν άπασχόλησαν.

Δεν χρειάζεται, νομίζω, ανάπτυξη, για να φανή ή επικαιρότητα που άνακτιά σήμερα ή βυζαντινή φιλοσοφία. Είδαμε στη σημερινή εΐψα για πνευματικότητα, τή φροντίδα για τον άνθρωπο. Τον άνθρωπο, τήν πνευματική του ύπόσταση, καλείται πάλι να περιφρουρήση, να θεμελιώση, να διασώση ο φιλοσοφικός στοχασμός. Είναι φυσικό, λοιπόν, να βρίσκεται σε κλίμα συγγενικό προς εκείνο των Βυζαντινών Πατέρων, όταν ίδιος στο βάθος προβληματισμός κυριαρχούσε στο πνεύμα τους.